

Sümei György

Kondor Bélától Tóth Menyhértig

1. Bela Duranci naplófeljegyzései (1962–2008)

Bela Duranci (1931) bunyevác származású, vajdasági, szabadkai, jugoszláviai, szerbiai művészettörténész, aki beszél, olvas magyarul és a magyar–jugoszláv (szerb, horvát, délszláv – mikor melyik a pontosabb meghatározás) képzőművészeti kapcsolatok legfontosabb magán- és intézményi szervezője a 20. század hatvanas éveitől. Magánéleti szerencséje talán, hogy 1962-ben Budapestre érkezve Pap Gábor művészettörténésztől azt a javaslatot kapta, hogy Csernus Tibor és Kondor Béla festőművészeket érdemes fölkeresnie. Ez utóbbival való találkozása egész életére kiható, a pályáján fordulatot elindító esemény lett. *„Én Bácsón születtem, ott játszottam a vár romjainál, az ősi /.../ katedrális kőlapjain lépkedtem”* – írja, s talán ez a gyermekkori élmény is a középkori, a román kori művészetből a belgrádi egyetemen választott szakdolgozat, diplomamunka megírásához szükséges kutatásokhoz vezérelte Budapestre. A dolgozat elkészült, és bár a korszak művészete iránti nyitottságát Duranci megőrizte, de a Kondorral (és környezetével) való találkozás mágnesként vonzotta a kortárs és a 20. századi művészethez. A középkori palmettás kőfaragványok, az ujsa begyével is érintett, átélt plasztikák sugallata, Bács elsüllyedt középkori művészeti emlékei kutatója helyett a szabadkai Városi Múzeum művészettörténésze (1959–1975), majd a szabadkai Községi Műemlékvédelmi Intézet munkatársa nyugdíjazásáig (1984).

A nemzedéktárs Kondor Béla (1931–1972) már az első találkozásukkor (1962. jún. 27.) pontosan jelzi, hogy *„én két életet éltem, vagyis elismerték, hogy festőművész vagyok, de megjelent a verseskötetem is! Ezek szerint költő is vagyok.”* Duranci a kapcsolatuk teljes időszakában – és Kondor utóéletében is – tekintettel van erre, nem úgy, mint a Kondorról író magyarországi művészettörténészek nagyobb része: festményeit, grafikáit, esetleg fényképeit, fotogramjait, különleges építésű gépezeteit értékelik, de a verseiig, a szóképekkel teremtett világáig nem jutnak el. Mintha a legelső kánikulai együttlétük óta valami mély, emberi, baráti együttérzés, együvé tartozás jött volna létre, erősödött meg közöttük. S ez a fejlődő, alakuló barátság – és Duranci feladatmódosulásai – újabb és újabb kapcsolatokat, barátságokat (Németh Lajos, Solymár István stb.), tartós ismeretségeket teremtettek Durancinak. Valójában Pap Gábor Nagy István festőművész vajdasági műveit kereső, azokról Durancitól informálódni akaró levele alapozta meg az ő magyarországi kapcsolatkeresését. Ez elsősorban Kondor (és művei, kiállításai) és Nagy István művészetének a kutatását (Solymár István és a Magyar Nemzeti Galéria), a vajdasági szecesszió emlékeinek a földolgozását (műemlékes intézményi és személyes kapcsolatok) és a grafikai művészetek iránti érdeklődésének (Miskolci Galéria) kiállításcserekből, tárlatmegnyitókban, konferencia-előadásokban megvalósult alkalmait jelentették.

Duranci saját magát és Kondor Bélát, mindkettőjüket a második világháborút gyerekként, de igen intenzíven átélő generációhoz tartozóként mutatja be. Ráadásul a történelem

(a nagy, országos) legkisebb rezdüléseit is saját sorsába íródva képes átélni és rögzíteni: a második világháborús bombázásokat és a délszláv háborút. A világháborút úgy, mint amely a közvetlen környezete, a családja életkörülményeire, helyzetére is döntő hatást gyakorolt. A naplóföljegyzések mindig az adott, Duranci által rendre megjelenített konkrét helyzetben, valós miliőben kapnak hiteles történelmi meghatározottságot. Gyakorta kritikusan vagy kellő távolságot tartva próbálja elősorolni az életét át- meg átszövő, a háttérben meghatározóan jelen lévő történelem jellemzőit.

Személyes érintettségét megrendülten, teljes emberi-idegi odafordulással, mély fájdalommal, s egész életére szóló hiányérzettel tudja megjeleníteni. Különösen megrendült-fájdalmas a hangja akkor, amikor a nem tudni hogyan, de bizonyosan a háborúban elvesztett édesapára gondol, őt próbálja megidézni: *„Minden egyes alkalommal, amikor abban a városban járok, megállok a parton a Sugovica vizét nézve, abban a hitben, hogy apám sírhalmát látom a mocsár végtelenjében – a teroszerű értelmetlenség vágóhídján.”* Vagyis a második világháború jeltelen (bajai?) sírba taszította az édesapját, de ő ezen a végső sérelmén fölülemelkedve, mindenfajta nemzeti elfogultság és előítéletesség nélkül tudott közelíteni a magyar művészethez, a magyarországi képzőművészetekhez. S ez így volt a határ mindkét oldalára vonatkozóan. *„1918 után, amikor meghúzták az államhatárt, a magyar képzőművészekkel itt, Vajdaságban a kutya sem törődött sem egyik, sem másik oldalon. Elvesztették a kapcsolatukat Pesttel, s legtöbbször nem kereste azonnal a csatlakozási lehetőséget a számukra újnak és szokatlanul számító képzőművészeti központokkal. Így történhetett meg, hogy a bácskai, és még inkább a bánási, egyébként roppant figyelemre méltó és érdekes művészeti történetek feledésbe merültek.”* Duranci művészettörténészként éppen az elfeledett, addig föltáratlan, földolgozatlan emlékegyütteseknek (a vajdasági szecesszió, a vajdaságiak Nagybányán) és életműveknek (Nagy István vajdasági művei, a Kecskeméti Művésztelepen is megfordult Farkas Béla, Pechán József életműve stb.) vált elkötelezett kutatójává évtizedek alatt. Kaposságához, sokirányú tájékozódásához az is hozzátartozott, hogy a nagyszerű, főleg a Vajdaságban és Szegeden tervezett apatini építész, Raichle József Ferenc leszármazottjait ugyanúgy látogatta, mint Dobrovics Péterét (ez utóbbi szintén dolgozott Kecskeméten), még akkor is, amikor a témát már földolgozta. Vagyis Duranci hűségese egész életén át azokhoz a művészekhez, akikkel foglalkozott kutatóként. Különösen így van ez azokkal a kortárs képzőművészekkel, akikkel jugoszláviai (itt talán ez a legadekvátabb fogalom) művésztelepeken találkozott, és munkakapcsolat vagy barátság szövődött közöttük. Az ő művésztelep-fölfogása némiképpen eltér a mi hazai szemléletünkötől. Magyarországon van olyan művészettörténész, aki csak Nagybányával, kizárólag Gödöllővel, avagy csak a szolnoki művészteleppel, esetleg Szentendrével foglalkozott hosszú időn, akár évtizedeken át, és ugyanannak a művészettörténeti korszaknak a többi, hasonló alakulatával egyáltalán nem. Duranci kiállításon és katalógusban dolgozta föl a vajdaságiak Nagybányához kapcsolódó szárait, de egyik könyvében Nagybányától, Gödöllőn és Kecskeméten át, eljutott a vajdasági/jugoszláviai művésztelepek bemutatásáig. Ő az összekötő szálakat, s nem az elválasztó, az egyedi specifikációt adó jellegzetességeket tárja föl a művésztelep-történetben is. Azt, ami egy-egy közösségi művészeti szintér, művésztelep/alkotótelep önálló szellemiségét, kohéziós erejét adja, azt, ami közös asztalhoz, közösségi gondok föltárásához, előrevivő gondolatok megfogalmazásához, de mindig egyedi műalkotások létrehozásához segítette a résztvevőket, az alkotókat.

A följegyzés, a Duranci-féle naplójegyzetek technikája: általában nem jegyzetfüzettel a kezében beszélgetett, látott és tapasztalt dolgokat, hanem a történetekről rendszeresen készített jegyzeteket. Többször említi is, hogy este, későn, a nap lezárásaként írja és rendezgeti a jegyzeteit, följegyzéseit. Van rá eset, amikor a rögzítendő élmény/párbeszéd/esemény után csak egy-két nappal később jut lehetősége a lejegyzésükhöz. Ezt természet-

tesnek vehetjük még egy nagyon szorgalmas – márpedig Duranci az – naplóíró, krónikás esetében is, de éppen itt, ezen a ponton válik lehetségessé, hogy a valós történet/esemény/parbeszéd átszíneződhet. Hozzáadódhat a rögzítendő és a rögzítés között eltelt idő valamilyen tapasztalata, reflexe, és a pontos, szó szerinti földidézhetés nehézsége is. Ugyanígy az átvett és nem kontrollált információ pontatlansága, féligazsága is. Pl. „Nagy T. Katalin /.../ állította össze Kondor monumentális budapesti kiállítását, és szerkesztette annak katalógusát”. A szerkesztőknek egy lábjegyzetben pontosítani kellett volna ezt, mert a tény a következő: „Kondor Béla (1931–1972). *Oeuvre-katalógus. A katalógust összeállította, írta és a kiállítást rendezte: Bolgár Kálmán és Nagy T. Katalin. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1984.*” Hasonló szerkesztői következetlenségek előfordulnak még a kicsit terjedősre hagyott szövegben, amelyből ráadásul az olvashatóságot és összefogottságot nagyban segítő ismétléseket sem szűrték ki.

Duranci azonban alapján véve megbízható krónikás, sokszor a pontos dátumok (gyakran él az azonos napon, de időben távoli történések párhuzamba állításával) földidézésével is hitelesít, hiszen a tények makacs tisztelője. Természetesen már akkor, amikor kronologikusan rendezte, időrendbe összeállította a följegyzéseit, óhatatlanul azonnal szerkesztett is: kiemelt, elhagyott, az idő és emlékezete rostáján csak a számára és a Kondor-relációban fontosakat tartotta meg. Sokan szerepelnek a kötetben olyanok, akik csak átvonulnak Duranci emlékezetén, de a képzőművészethez, vagy az általa tételezett magyar művészettörténeti centrumhoz tartozókra többször, újra és újra visszatér. Tóth Menyhért műveivel (és személyesen is) a Nagy István-centenárium konferenciaidejében, a *Tisztelet Nagy Istvánnak* kiállításban találkozott: „meglepődtem a képeim, a reggeli nap sugarai simogatták őket. – Mi ez a fehér a fehérben? – kérdeztem őszinte elragadtatásomban.” Duranci ettől kezdve figyelemmel kísérte Tóth Menyhért életútja, művészete alakulását, tanulmányt írt róla az újvidéki *Híd* folyóiratban, s ezzel a Tóth Menyhért művészetét magasra értékelő vajdaságiak sorába (Herceg János, Milan Konjovics, Tolnai Ottó) lépett. Csiky Tibortól Komiss Dezsőig, Tóth Menyhértig, Németh Lajostól Pap Gáborig, Vujsics Sztojánig sok szereplőt fölvonultatóan széles az a kapcsolati háló, amelyben személyek, és rajtuk keresztül az intézmények (Magyar Nemzeti Galéria, MissionArt Galéria, Miskolci Galéria stb.) is fontos szerepet kaptak munkásságában.

Duranci életének, képzőművészeti érdeklődésének a tengelyébe Kondor Béla személye, művei, művészetének a teljessége és a kettejük barátsága került, így a naplójegyzetek egészén átsüt, átlüktet az ő jelenléte. Minden hozzá viszonyítható a szövegtestben, mindennek Kondor – vagy művei – sugarában van sajátos értelme. Durancinak nem volt közvetlen élménye az 1956-os forradalom, de emberi érzékenysége ezt is sajátjává érleli: „A magyar tragédiáról, az ötvenhatos eseményekről is gondolkodom. Ez a téma folyamatosan visszatér a gondolataimba, ugyanis a falakon látható nyomok, és különösen a Budán látott romok állandóan emlékeztetnek, nem is annyira a háborúra, mint inkább az ötvenhatos eseményekre.” Kondor művészetének fogantatását, kifejlődését, a személyiségének alapélményeit a forradalom meghatározottságában szemlélteti. Kondor „az ötvenhatos események szelleme és etikai hagyatékának köszönheti, hogy megalkotta és megjelenítette látomásait”. Kondor „közvetlenül is részese volt az ötvenhatos eseményeknek, most pedig túri a szocialista realizmus önkényét”. „1962. augusztus 25., szombat. Elkezdett mesélni, bolyongásairól Nagyatádon, ahol katonai szolgálatát töltötte, hazáig, Pestig. /.../ Megrendülten hallgattam Béla monológját a Duna budai oldaláról, ahol ellenőrizték és igazoltatták azokat, akik át akartak menni Pestre. Hosszú sorok, szorongva várakozó emberek. Láttam, amint egyeseket kiállítottak a sorból, vadállat módjára verték, majd elvezették őket, hallotta a lövéseket, amely éles hangjával valaki sorsát pecsételte meg... Neki szerencséje volt. Átment... különben ma nem beszélgethetnénk itt.” Hogy Kondor művészetének a fundamentuma a forradalom élményanyagára épül, azt Duranci teljes biztonsággal

és határozottsággal, valós érvek fölsorakoztatásával bizonyítja, s ezzel fontos, Kondor közeli adalékkal szolgál az életmű értelmezéséhez is. Mert valójában újra és ismét elemzi és bemutatja a fontos műveket, a *Darázskirályt*, a *Késes angyalt*, a *Szentelek bevonulását* stb. S minden újabb esetben igyekszik a művészettörténeti párhuzamok segítségével árnyaltan értelmezni, a vizualitás világában kellően elhelyezni a műveket. Kondor a *Boldogságtöredék* című verseskötetét ezzel a szikár dedikációval adta Durancinak: „*Bélának Béla*”, most itt a monumentális viszonzás: Bela Duranci 396 oldalas könyvben megidézi a kort és mesterét, Kondor Bélát.

Bár lennének Durancihoz hasonló román, szlovák, ukrán művészettörténész-közvetítők is. (Bela Duranci: *Autobiografija sa Belom Kondorom* /Moderna Galerija/Likovni Susret, Subotica, 2011. 526 oldal/ szerb nyelvű kötetből a magyar kiadást fordította: Náray Éva és Szilágyi Károly, szerkesztette: Kishonthy Zsolt és Madarász Gyöngyi. Felelős kiadó: Jurecskó László. *Önéletrajz Kondor Bélával*. Naplójegyzetek 1962–2008. MissionArt Galéria, Miskolci Galéria, Miskolc, 2013. 396 oldal)

II. Kondor Béla és az 1956-os forradalom

A Kondorról született összefoglalókban a Kádár-rendszer tiltása miatt egyáltalán nem került elő, nem tárgyalták az 1956-os forradalomhoz fűződő viszonyának műveiben is megnyilvánuló erőteljes jelenlétét.¹ A Kondor-művek természetesen úgy értendők, hogy a verseiben, prózai írásaiban és a rajzaiban, grafikáiban, festményeiben. Ahogy Nagy László figyelmeztetett: „*Költő és festő: egy. /.../ Mert Kondor működése kép- és költeményalkotásban valóban azonos ihletettségű, azonos erejű is. Régóta látom, hogy benne a festő és költő nem kiegészíti, hanem föltételezi egymást.*” Tehát a kép- és versírónál egyaránt hogyan jelenik meg, hogyan érhető vizuálisan tetten a forradalom emléke, egyéni emlékezete, az az élményanyag, amely akkor és csak akkor keletkezhetett, amellyel csak akkor szembesülhetett. Az ő életében tehát történetileg is kivételesen.

Kondort alapállásában, a világhoz való fundamentális viszonyában ab ovo érdekelte a forradalom, hiszen diplomamunkájaként 1956 tavaszán Dózsa-sorozatát – *Jelenetek Dózsa György idejéből* – címen készítette el. A témaválasztás két súlyos ok miatt is kiáltoan figyelemre méltó. Az egyik művészettörténeti, mert Derkovits Gyula nagy jelentőségű (és a szocreál még el is túlozta) fametszetegyüttese (1929) után óriási magában bízó merészégre volt szüksége ahhoz, hogy hasonlóba merjen belefogni. Kondor megfontolt és nagyon tudatosan cselekvő volt ezen ügyben is. Nem a Derkovits preferálta fametszettechnikát, hanem a számára kézre valóbb rézkarcot választotta. Így a mesélőbb, részletezőbb, nagyobb felületpázmákban is jelentkező formaképzésnek, a derkovitsi modornak még a távoli látszatától is elhatárolódott. Számára a rézkarc a gomolygó, a kialakuló, a valamivé lenni akaró formák és a sodró-emésztő lendület adekvát technikája, médiuma, amelyet sikeresen meghonosított és idomított a saját kezére, az egyéni kifejezési világába. „*A grafika furcsán időszerű. Mert könnyen mozgatható és bujkálásra alkalmas, ahol elrejtőzhetnek régi, nagy, zavaros és tisztaszívű ábrándok.*”²

1 Németh Lajos: *Kondor*. Bp., 1976. Sinkovits Péter már idéz Kondornak a forradalommal kapcsolatos följegyzéseiből (*Kondor Béla*. Kossuth Kiadó-Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 2007. 20.), ám azokat műveivel nem kapcsolja össze.

2 Kondor naplójegyzeteit, fogalmazványait, följegyzéseit Győri János közölte: Kondor Béla: *Küszködni lettél*. Vers, verspróza, próza. Kortárs Kiadó, Bp., 2006. 259. Ezentúl: Kondor Küszködni, 2006.

Kondor 1956 júniusában védte meg diplomamunkáját, Dózsa-sorozatát, így könnyen, természetszerűen vált olyaná, mint amire a forradalom előérzet-műegyütteseként a leghatározottabban hivatkozni lehetett, pl. így: Kondor Dózsa-sorozata a forradalom előkészítője – ez a kijelentés egyrészt fikció, másrészt valóban lehetséges, hogy az érzékeny művész idegalkata, szellemi habitusa előrejelzője, megsejtetője lehetett a történelmi jelentőségű események bekövetkezésének.

Kondor verseinek, jegyzeteinek az 1956-os forradalomhoz köthető vonatkozásait sem könnyű kihámozni a mindig szimbolikus, a konkrét élettényekre jobbra elvonatkoztató általánosítások szintjén reagáló szövegekből. Amit bizonyosan tudunk: a diplomája megszerzése után, 1956. szeptember végétől három hónapra behívták tartalékos tiszti kiképzésre, amely időt (végül is nem a teljeset) a nagyatádi laktanyában töltötte, a forradalomtól és a feleségétől, a lakhelyétől, Budapesttől is elzárva.

Ha a Dózsa-sorozata a forradalom előérzete, akkor a szövegeiben, följegyzéseiben is bizonyosan föllelhetők hasonló jellegűek, sejtéseket tartalmazók, bizonyos dolgok bekövetkezésének a megérzése: *„érdekel a forradalom, az egyetlen és hatalmas cél leple alatt meghúzódo óriás fejvesztettség gépezete. Ekkor ugyanis képet ölt az emberiség egyetlen-éltőlény mivolta.”*³ Ezt is a Dózsa-sorozattal kapcsolatban vethette papírra Kondor, valószínűleg a diplomavédése szövegszerű indoklását próbálva. A katonaságnál naplót írt, ebből való a következő rész: *„Szégyellem magam, amiért tele vagyok balsejtelemmel. /.../ Azt gondolom, nagyon csúnya napok jönnek igenis hamar.”*⁴ Egészen kritikus hangot is megüt: *„azok az ostoba »forradalmi« mozgalmak, amelyeket a Szovjetunió példáz, elvileg régen megbuktak, és idő kérdése, hogy gyakorlatilag is teljesen nevetségessé váljon. /.../ Különben szörnyű dolgok jönnek hamar.”*⁵ A forradalom kitöréséről, pesti eseményeiről csak egy kicsit megkésve, a katonaság késleltető szűrőjén át vehetett tudomást, és fölzaklatta, a ketrecbe zárt vad dühével sejtéseket fogalmaz, félelmeket ír le, aggódik a feleségéért.⁶ *„Az ember fejében nagy erők örökös zűrzavart vernek.”*⁷ S azután a tények kopogósan száraz rögzítése: *„56. október 24. reggel 4-kor riadó!”* S máris észbe villant egy képtéma: *„rész-karc: csatajelenet páncélosok és aktok között”.* Azután megint aggódva a feleségének, Kaufmann Ágotának: *„Sajnos, a tegnapi (különösen esti) rossz sejtelmeim most lenyűgöző tápot kaptak. Hajnali 4-től riadókézsültségben az ezred, és azon kívül, amit a rádió közöl, nem tudunk semmit. Most, este ½ 5 van. Az egyetemisták nem kaptak löszert. A balsejtelmeim, régi balsejtelmeim, a tespedt várakozás és a teljes elzártságban végleg fogva tartanak. Én nem voltam ott! Képzetelemre vagyok utalva, és szörnyű képzeletem van. /.../ Látom a pesti utcákat a tömeggel, majd a szaladgáló, lövöldöző puskásokkal, orosz tankokat látok, szétrebbenő embereket, halottakat. Látok sok-sok lelkesedést, gyerekeket, amint elszántan szembeszállnak, töltögetik fegyvereiket. Látok magamnak feltűzött kokárdákat és szuronyokat, súlyos igazságokat lepkeként szállni a tömeg szájából. (Közben ülünk itt, kevés szó esik. A Rádióban csárdások, tánclemezek és költemények.) Hallgatunk. /.../ A teljes reménytelenség füstje ül agyamon, szinte látom, ahogy Pesten gyorsan szürkülő fokozatokban leereszkedik a halálos sötétség. (A tisztek gyávók. Tartanak tőlünk, és szemmel tartanak. Teljes harcészültség.) A szívem azoké, akik odafent, valami lehetlenség érdekében, talán reményt és halálvágyat éreznek, harcolnak. A saját vesztük, szenvedésük árán esetleg valami jelentéktelen eredményt harcolnak ki másoknak, az*

3 Kondor Küszködni 2006.

4 Győri János: *Művészatatás, mundér, forradalom*. Szabálytalan jegyzet 1956-os Kondor-dokumentumokhoz. Kortárs, 2004. október, 48. évf. 10. sz. 31. Ez a publikáció foglalta először össze Kondornak az 1956-os forradalommal kapcsolatos szövegeit.

5 Kondor Küszködni 2006. 264.

6 1956 márciusában házasodott össze Kaufmann Ágotával, a Képzőművészeti Főiskola harmadéves szobrászhallgatójával.

7 Kondor Küszködni 2006. 266.

életek elviselhetőbbek lesznek. A felkelők sorsa megpecsételődött a legelején. Torkomban a keserűség, amit ők éreztek, és a fojtogató sírás, minden miatt.” A víziói mély együttérzéssel és éleslátással társulnak. „Éjjel sokszor felébredek, gondolatban átbújok a drót alatt, amikor épp elment a járőr, majd bujkálva Pest felé indulok. Azután felülök az ágyban, és kinézek a szemben lévő sötétkék ablakon. Néhány csillagot látni, 10 kilométeren elfognának. /.../ Mi lehet Pesten? Nem voltam ott. Pedig! Talán én is elestem volna? Mégis, furdal a lelkiismeret. Ha nem lennék katona, harcoltam volna a fegyelmetzett söpredék ellen. Gyűlölöm az oroszokat! Lám, kimaradtam ebből, pedig jogom lett volna néhány tankot kilőni. Piszkos csibészek! Szegény, szegény orosz katonák! /.../ Az az elemi félelem, a szörnyű rémek, kissé zaklatott képzeletem gyermekei, most valóra váltak, és az a sok félszeg szörnyűség, ami bennem művészet formájában nyüzsgött, azt hiszem, beteljesedett. /.../ Egy aggodalmam van csak, a lövöldözést hagyják abba, a tüzeket oltás el, hiszen minden balsejtésem teljes már, az égő reménytelenség tüze lassan kihuny, senki sem tudja már, ki öl meg és miért. /.../ És a tettek végén irtalmatlan sötétség látszik, a halál vagy a felelősségre vonás csendje. És a lelkek mélyén szégyenlősen lappang a félelem, a kétség.” Vád és önvád hullámszerűen, és a pontosabb látás a már-már váteszi módon előrevetített következmények fölillantásával párosul: „Látom most már – hiszen ez is egy gyűlölet –, hogy a tisztánlátás fellobbanó kétségbeesések lángjai fényénél történik. Halál, halál – kacag az Angyal. – »A tisztulás máglyája« – úgy mond valaki.”⁸

Kondor Bélának az 1956-os forradalom időszakához kapcsolódó följegyzései két konkrét műtárgy elképzelésére, keletkezésére, illetve a befejezésére vonatkozó utalást tartalmaznak. Az egyik a már idézett mondat („rézkarc: csatajelenet páncélosok és aktok között”), a másik pedig áttételesebben utal egy még valószínűleg otthon, a katonai bevonulása előtt elkezdett műalkotásra. A feleségének írt kérése: „ha lesz időd, küldj egy félkilós csomagot. Legyen benne a fametszet, amit elkezdtem, egy tiszta dúc, a három véső, kis üveg tus, venni kell ¼ és ½-es redisztollat, meg egy rajztollat.”⁹ Győri János, a Kondor halála után megjelent könyveinek a szerkesztője, a Kondor-szövegek legjobb értője ehhez még azt is hozzáfűzi, hogy „valószínűleg ezen vési ki november 4-re Hamlet-fametszetsorozatának utolsó képét”. Én kételkedem abban, hogy kvázi megelőlegezve, már november negyedikére, a szovjet invázió kezdetére elkészülhetett volna a metszettel Kondor. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy éppen november negyediké mélyen átértzett tanulságaként, nagy keserűséggel fogalmazta meg a temetésvíziót. Kondor Mária, Kondor Béla húga és szerzői jogörököse a „Kondor Béla művei a forradalom tükrében” című felsorolásában¹⁰ ezt a kompozíciót teszi az első helyre:

„Hamlet: A sírnál, 1956, fametszet

A forradalom angyala, 1959, vászon, olaj, PIM, ltsz.: 74.78.1.

Forradalom, 1959, vászon, olaj, 200×200 cm, HOM, ltsz.: 75.3.

A forradalom kis angyala, 1959, vászon, olaj, 62,5x42,5 cm (ismeretlen helyen).”

Valószínű, hogy már csak Pestre hazaérve fejezhette be *A sírnál* című fametszetet, mert igaz ugyan, hogy téltenségre kényszerítettségük föloldódott („a hodály-fogságból Kondort bajtársával együtt /.../ tüntetőik szabadítják ki”), de részt vett rendfenn tartási feladatok ellátásában. „November 4-e véres virradata előtt a főváros felé igyekezve Kondor Béla hatodmagával egy terepjárón /.../ elhagyta Nagyatádot.” Civilbe öltözve Balatonmárián és Székesfehérváron át jut haza. Duranci, Kondor emlékezetére hagyatkozva idézi föl azt, hogy milyen nehéz és kockázatos volt akkor Budáról Pestre átjutni a szigorú orosz igazoltatás miatt. Közben

8 Az idézetek: Kondor Küszködni 2006. 267–273.

9 Idézi Győri János: *Művészavatás, mundér, forradalom*. Szabálytalan jegyzet 1956-os Kondor-dokumentumokhoz. Kortárs, 2004. október, 48. évf. 10. sz. 24.

10 Kondor Mária levele a szerzőhöz 2006. április 11-én.

Pesten, a jelenléte nélkül, „egy forradalmi tanács tiszteletbeli tagjává avatják grafikustársai”.¹¹ A forradalom leverése utáni évben fogalmazott kérvény aláírójaként Kondor kollégái iránti szolidaritása, segíteni akarása tükröződik. Kádár György főiskolai tanár és Zelenák Crescencia docens társaságában írta alá a Magyar Népköztársaság Legfőbb Ügyészségének címzett beadványt, amelyben Muray Róbert festőművész, tanársegéd „közbiztonsági őrizetbe vételének” a fölülvizsgálását, illetve a megszüntetését kéri.¹²

A Kondor Mária által megnevezett, 1956–1959 között keletkezett művek minden kétséget kizáróan a „forradalom tükrében jöttek létre”. Ám az emlegetettekön kívül az időhatárt is tágítva továbbiakat lehet a forradalom fénykörébe vonni, még olyanokat is, amelyekben már kevésbé direkt, sokkal inkább áttételes utalásokat fedezhetünk föl. Legelső, e műsorba tartozik a W. Shakespeare *Hamlet, dán királyfi* című tragédiához készített illusztráció-sorozatának egyik utolsó lapja: V. felvonás 1. szín: *A sírnál*.¹³ A temetési jelenet nem csupán a forradalom leverését, annak valóságos eltemetését juttathatja eszünkbe, hanem az ország önállóságának elvesztését is, mivel a bal alsó sarkába vésett évszám (56. XI. 4.) ezt sugallja. A számításba vehető művek keletkezési sorrendje szerint a következő egy kis-méretű alkotás, a *Kivégzés* című festmény.¹⁴ Élményanyaga a forradalom idején végrehajtott ávós akasztásokból táplálkozhatott. Kondor valószínűleg elbeszélések és fényképek alapján koncipiálta, hiszen hazaérkezése, november negyedike után ilyet már nem láthatott a pesti utcán. Mégis, a maga közvetlenségében és szuggesztivitásában mutatja be az erőszaknak azt a szélsőséges formáját¹⁵, amelynek a megrögzítése az 1956-os forradalom ikonográfiájában a legautentikusabb képmemlék¹⁶. Kondor, kerülve a naturalizmus veszélyét, átírtabb-elvontabb kompozíciót hozott létre: a fakeretet lábaival átkulcsoló figurát jobbról egy botját ütésre emelő, szögletes formákkal ijesztővé, az erőszak démonává alakított figura holtában is veri, kínozza. A sötét figurák és a világító sárga, arany háttér erősen kontrasztossá és egyúttal komor-ünnepélyessé avatja a művet, amit az akasztott mellé festett gyászfekete virág még erősít. A szakrális művészetből kölcsönzött aranyalap, a művek arany háttere önmagában képes a megjelenített témák szakralizálására. A *Négy szent*, 1958 című kompozíció¹⁷ négy szembenéző, határozott tekintetű svájcisapkás fiú/fiatal férfi mellképe is az arany háttér hozzáadta értékkel dúsul. A forradalom idejéből fennmaradt fényképek nagy részén jelentős számban tűnnek föl svájcisapkás, a harcokban fegyveresen is részt vevő fiatalok. Kondor a *Négy szent*-ben bizonyosan nekik, a hősiek önfeláldozással harcolóknak, a pesti srácoknak állított képmemléket. Ráadásul sajátos motívumáthallással erősíti a kompozíciót azzal, hogy a félköríves sapkaforma a glóriára, a glóriák formájára is utal, az arany háttér pedig a középkori táblaképekre. Kondor a *Forradalom*, 1959 festményét¹⁸ talán vizuális összegzésnek szánhatta. Vele közelíti leginkább a naplójegyzetében megfogalmazott forradalomvíziót („a forradalom, az egyetlen és hatalmas cél leple alatt

11 Az idézetek helye: Győri János: *Művészavatás, mundér, forradalom*. Szabálytalan jegyzet Kodor-dokumentumokhoz. Kortárs, 2004. október, 48. évf. 10. sz. 25.

12 Az 1957. augusztus 27-én kelt levélből másolat – Muray Róberttől – a tulajdonomban.

13 Bolgár Kálmán – Nagy T. Katalin: *Kondor Béla (1931–1972)*. Oeuvre-katalógus. Magyar Nemzeti Galéria, Bp., 1984. 1956/114. Ezentúl: Kondor Oeuvre-katalógus.

14 *Kivégzés*, farost, olaj, 19,5×15,5 cm, jelezve balra lent: Kondor (Mgt., Bp.), Kondor Oeuvre-katalógus, 1956/6.

15 E legbrutálisabb kivégzést, a fejjel lefelé akasztást alkalmazták Benito Mussolinin.

16 Ad analogiam pl. Major János: *Akaszott ember*, 1957, Kőhegyi Gyula: *Akaszottak*, 1959. Vesd össze: Sümegi György: *1956 képtára (gyorsjelentés)*. L'Harmattan Kiadó, 2006. 33–34.

17 Kondor Oeuvre-katalógus, 1958/27.

18 Kondor Oeuvre-katalógus, 1959/21.

meghúzóó óriás fejvesztettség gépezete. Ekkor ugyanis képet ölt az emberiség egyetlen-élőlény mivolta¹⁹). „Le vele” föliratú teherautó platóján trombitáló, hírt hozó figurák, mellettük, alattuk, a kép kétharmadára kiterjeszkedve összegabalyodott, a „fejvesztettség gépezete” által sodródó, sodort, áldozattá váló, ruhátlan, kiszolgáltatott tömeg.

Kondor életművében sajátos helyet foglalnak el az angyalok, őrangyalok, amelyek a legegyszerűbb megfogalmazás szerint: „Isten környezetéhez tartozó, képzeletbeli, tökéletes szellemi lények”²⁰, vagy másképpen „a Bibliában az Úr küldötteiként keresik fel az embereket, vagy dicsőítve állják körül az Úr trónját”.²¹ Kondornak a forradalommal kapcsolatba hozható kompozícióin rendre megjelennek angyalok, s ráadásul nem mellék- vagy statisztaszerepben, hanem főszereplőként, gyakran az egész képfelületet kitöltően. S minden más képi utalás, vizuális jel általában csak hozzájuk képest, a velük kapcsolatos képi viszonylatban nyer értelmet. Kondor Béla művei között 1957-ben különösen feltűnő erősséggel megszaporodnak az angyalos, angyal szereplőket tartalmazó kompozíciók: *Őrangyal, Kisangyal, Angyalok, Tanulmány az angyalokhoz, Angyal, Angyal I., Angyal II., Négy angyal*.²² Kondor a megszaporodó illusztrációs feladatai végzése közben is folytatja ezen kompozíciói sorozatát, és egyre inkább különféle képi szituációkba, erőszakot, erőszakos-ságot kifejező, megjelenítő szerepekbe helyezi őket. Vagyis nagyon lényeges jelentésmódosuláson, jelentésváltozáson esnek át Kondor angyalai: a hírvívő, mellékszereplő segítők-ből²³, a jelen lévő Jézus-szolgálókból erőszakos, erőszakot elkövető, vagy annak bekövetkeztét egyértelműen előrevetítő, brutalitásra hajlamosított lényekké válnak. Kondor tehát maga is váltogatta, fejlesztette-dúsította a szereplői funkcióit, azok kifejezési tartományait.

„Az angyali lét sokáig a jóság fogalmával volt kapcsolható” (E. Caddy), de F. Kay már több-
rétegű megfogalmazást ad:

„Angyálnak lenni: közelebb kerülni az Istenhez.

Angyálnak lenni: létrehozni valami örök érvényű értéket az emberben.

Angyálnak lenni annyi, mint törekedni.

Angyálnak lenni annyi, mint szolgálni a teljességet és elfogadni a helyzetünket.

Angyálnak lenni annyi, mint alázatosan követni és felülemelkedni az emberiségen.”

A katolikus neveltetésű Kondor is bizonyosan a segítő, a jó angyal képzetéből indulhatott el, de mondandója/élethelyzete s a történelem elkomorulása az egyéni fölfogását és áttételesen a korát is kifejezni tudó, büntető, lángpallosos angyal(ok) képében megfogalmazott szimbólumhoz juttatta el. Kondor angyalai mindenképpen a „szolgálni a teljességet és elfogadni a helyzetünket” attitűdben mozogva teljesítik hivatásukat az életműben, képei szövetében, vizuális jeltartományában. Mitológiai témák²⁴ földolgozásában ugyanúgy szerepelnek, mint *A Mennyország meghódítása*, vagy a *Játék a zászlóval*, a forradalomra való áthallásos utalást is sugalló kompozícióban.²⁵ A témakörben és az életműben igazán

19 Uaz, mint az 1. jegyzet.

20 *Értelmező szótár + A-K*. Főszerk.: Eöry Vilma. Tinta Könyvkiadó, Bp., 2007. 41.

21 *A keresztény művészet lexikona*. Szerk.: Jutta Seibert. Corvina, Bp., 1986. 24.

22 A katalógus sorrendjében: Kondor Oeuvre-katalógus, 1957/22., 1957/25., 1957/28., 1957/29., 1957/31., 1957/33., 1957/34., 1957/35.

23 Ilyen szerepben tűnnek föl Márai Sándor: *Mennyből az angyal* című versében és Szalay Lajos: *S O S La tregedia de Hungria* című, az 1956-os forradalmat megjelenítő rajzsorozatában.

24 *Ikarus és Dedalos, angyalok bukása, zuhanó emberek és fényképész* – Kondor Oeuvre-katalógus, 1957/41.

25 Kondor Oeuvre-katalógus, 1957/53., 1957/52.

jelentős, reprezentatív mű: *A forradalom angyala, 1959*²⁶, amely mintegy összefoglalóként, szintézisként értelmezhető, a *Forradalom, 1959* című kompozíció párdarabjaként. *A forradalom angyala, 1959* kiterjesztett, óvó, nagy szárnyakat viselő ruhátlan nőalak, a kezében védekező, kezeit maga elé tartó, a fiatal forradalmat szimbolizáló csecsemővel, szárnyai alsó részére fölrajzolódnak a küszködő, támadás ellen védekező vagy eleső figurák kétségbeesett dinamikus kézmozdulatai. Előttük ólomkatonákra emlékeztető figurák őrizte, fölfelé fordított csövű kerek asztal sora, a kép jobb alsó sarkában sárga ablakú fantomház (börtön?), előtte papírcsákós kishuszár játéklapon, hasonló méretben, mint az ólomkatonák. A gyermekét, az újszülöttet óvó-védő anya figurában találta meg Kondor azt az elementáris szimbólumot, amely árnyékban tartott, játékkatona figurával földúsítva komplex vizuális jelhalmazként jeleníti meg a forradalom angyalát.

Kondor életművében a forradalom ihlette fő művek létrejötte után majd' egy évtizeddel később, 1968-ban keletkezett az utolsó, ehhez a témakörhöz kapcsolható alkotása, az *Ítélező, Késes angyal, 1968*.²⁷ Barna földpárnán, könnyű lila félgömbön-földgömbön áll a törekeny-fehér, légiesen halványzöld, mégis határozott és megmásíthatatlan barbár szent. Római katakombák faláról Kondor közvetítésével a hatvanas évek képfalvászára égetve. Elszánt és lefegyverző, megadást követelő, semmiféle kibúvót el nem fogadó, a parancsot mindenáron végrehajtó. Angyal, késsel a szájában, az Ige beteljesülésére, a végső cselekvésre várva.

További, tüzetes kutatással bizonyosan fölfedhető lenne az is, hogy Kondor többi művei, vagy egyes műveinek a részletei tartalmazhatnak olyan elemeket, képi fragmentumokat, vizuális utalásokat, amelyek részleteikben, akár töredékesen, de mégis 1956 forró őszét vagy a levert forradalom utáni megtorlásokat idézik elénk. Ilyen lapokat találhatunk pl. C. F. Ramuz: *A nagy-nagy sondrebondi háború* című vers illusztrációi között²⁸, más, 1956 után keletkezett grafikai sorozatain, vagy a *Rajz I., 1968* című kompozíció²⁹ lebukó, kezében dobtaras géppisztolyt tartó angyalában.

Kondor írásos följegyzései és képei (grafikai, festményei) dualizmusában erős, az életművében is fontos, eddig nem vizsgált, nagy jelentőségű az 1956-os forradalom és utóéletének a jelenléte. Kondornak meghatározó alapélménye volt a művei alapszövegébe, fundamentumába beleépült forradalom, amely áttételesen verseiben is föl-fölbukkan, pl. *Játék az igen komoly forradalom idejéből* címűben³⁰:

*A világnak állapota néha
kőd és tengerszerű, folyós
vízszerű és képszerű, sírós
hangokat fog az ész, néma
gördülések láthatók,
közül sík folyók,
szemetet hadaró malmok,
emberrel tetézt halmok:
a házakon nincsen tető,*

26 Kondor Oeuvre-katalógus, 1959/20. Valószínűleg ikonográfiai rokona *A forradalom kis angyala, 1959*, de erről a magántulajdonban lévő műről reprodukció sem ismert (Kondor Oeuvre-katalógus, 1959/19.).

27 Kondor Oeuvre-katalógus, 1968/9.

28 Kondor Oeuvre-katalógus, 1959/163–183. Lásd pl. C. F. Ramuz: *A nagy-nagy sondrebondi háború*. Magyar Helikon, Bp., 1960. 19., 37., 45., 85., 99.

29 Kondor Oeuvre-katalógus, 1969/9.

30 Kondor Küszködni, 174–177.

*mennyekbe felröppenő színes
fehér foltok döccenő
szép kerek világa ez.
/.../*

Kórus:

*Éljen a sokadalom! Megölnék mindenkit, aki nem jól beszél! Éljen Kovács úr, aki megmutatta a népnek a jövő felé húzódó utat! Éljen Svarc elvtárs, aki két hordó sört áldozott a forradalom oltárán! Halál a sárgahajúakra, halál! Isten tartsa meg azokat, akik öldöklő fegyvert hordanak a nyakukban!
/.../*

Én (hangosan, hogy a keletkezett zajt elnyomja):

*Esküszünk
a vérre
borra
dördülésre
hegyre
vízre
kődre
gördülésre
fényes
fényességre
szóra
hóhérra
strázsára
pribékre,
esküszünk!
esküszünk!
esküszünk!³¹*

III. Kondor Béla Kecskeméten

A Kecskeméti Alkotóház első gondnokának, Szentiványi Istvánnak a vendégkönyvébe³² igen sok alkotó bejegyzése került, Ferenczy Noémitől Vilt Tiborig. Néha egy-egy vázlat, rögtönzött rajz is született a leírtak mellé, talán azt is erősítve, hogy a köszönetüket kifejezők nem a szavak, hanem elsősorban a képek emberei. Kondor Bélától *Az öreg halász és a tenger* című Hemingway-kisregényhez készült fametszetének egyik nyomata került a könyvbe, szakszerűen belenyomva, nyomatként.

---

31 *A Forradalmár, próféta, melós.* Kondor Béla művészete című debreceni kiállítás (MODEM, 2012. 11. 03. – 2013. 02. 17.) Katalógusához csak a kézirat lezárása után jutottam hozzá, ezért írásomban nem tudtam hasznosítani azt.

32 *A kecskeméti művésztelep vendégkönyve, 1959. december 6. – 1976. szeptember 25.* Özv. Szentiványi Istvánnénál láttam, olvastam Kecskeméten, az 1980-as évek közepén, ezt a művészettörténeti fontosságú dokumentumot. Vajon hol lehet most?

Kondor pesti, Bécsi úti műtermének a festése idején hosszabb ideig dolgozott, 1964-ben, az alkotóházban. Rajzolt, verseket írt, és ott metszette fába a Hemingway könyv képeit.³³ A regény főszereplőjének, Santiagónak az egész életén át várt nagy hallal, az egyetlen eséllyel való emberfölötti, fölmagasztosuló küzdelmét 11 fametszetben, fekete-fehér képsorozatban rögzítette.³⁴ A műsorozat első darabján – ahogyan az író, a grafikus is – megrajzolja Santiago szobáját: „A kunyhó barna falán, az egymásra lapított erős, sűrű rostú guanó-leveleken két színes kép lógott, az egyik Jézus Szent Szívét ábrázolta, a másik pedig a cobrei Madonnát.” A Kondor-metszet, szobájának a falán a megidézett cobrei Madonnát s a fiú által éppen letakart Santiagót, Hemingway jellemzéséhez vizuálisan idomuló, szuggesztív képi megjelenítésben láthatjuk: „a nyaka is erős volt. /.../ Az inge olyan toldott-foldott volt, akárcsak a vitorlája. /.../ Arca /.../ egészen élettelelnek látszott. Az újság a térdén feküdt kiterítve, /.../ a fél keze súlya volt a nehezék. Meztláb üldögélt.”

Kondor az írásműből vett és általa képpé fordított motívumok hatásos összevonásával, expresszív erővel jeleníti meg, vezet végig a cselekményen a főalakot. Az alvó, szinte élettelen, megtört korpuszban sejteti, előrevetíti a nagy hallal, a Nagy Lehetőséggel végső küzdelmet vívó tragikus küzdőt, a végsőkig harcolót.

Az élete nagy fogásáért küzdő halászt valóságos emberről mintázta az író. Újsághírben jelent meg³⁵, hogy Santiago nem más, mint a Kubában 2002. január 13-án 104 évesen elhunyt Gregorio Fuentes, aki Hemingway Pilar nevű hajójának volt a kapitánya. Ám ahogy az írónak is csak indító motivációt jelentett a valós figura, úgy Kondor sem ragadt volna le e ténynél, még ha sejtette volna is, hogy hőse még él. Az író megörökítette a küzdőt, a harcot, és az emberhez méltó küzdelmet állította elének a fametsző.

33 Kondor Oeuvre-katalógus, 1964/37–58.

34 Pontosabban ennyi jelent meg a kötetben: Hemingway: *Az öreg halász és a tenger*. Magyar Helikon, Bp., 1965.

35 Magyar Hírlap, 2002. január 15.

E számunkat nyomta és kötötte a Print 2000 Nyomda Kft.

print 2000
NYOMDA KFT. KECSKEMÉT

6000 Kecskemét, Nyomda u. 8.

Tel.: +36 76 501 240; Fax: +36 76 501 249

E-mail: info@print2000.hu

www.print2000.hu

Folyóiratunk megjelenetését a Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti Kulturális Alap

támogatja.